

Cędrowski, Ryszard

Miasta Południowego Mazowsza : Czersk - Góra Kalwaria - Mińsk Mazowiecki w świetle badań archeologicznych

Rocznik Mazowiecki 13, 121-135

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ryszard Cędrowski

Miasta Południowego Mazowsza Czersk — Góra Kalwaria — Mińsk Mazowiecki w świetle badań archeologicznych

Uwagi wstępne

W latach 1996–2000 autor artykułu prowadził badania i nadzory archeologiczne na terenie Czerska, Góry Kalwarii i Mińska Mazowieckiego. Prace archeologiczne polegały na: wykonywaniu wykopów sondażowych wyprzedzających prace budowlane, nadzorze odsłonień pod fundamenty i piwnice nowo wznoszonych budynków oraz na nadzorowaniu wykopów pod kanalizację, gazociągi, kable elektryczne i telefoniczne.

W czasie badań ratowniczych wykonywano dokumentację rysunkową i fotograficzną obiektów i nawarstwień; materiał zabytkowy był wybierany z wcześniej zadokumentowanych warstw (określonych pod względem stratygrafii). Plany i profile ścian odsłonień były rysowane w skali 1:20; usytuowanie wykopów badawczych zaznaczano na planach geodezyjnych w skali 1:500; poziom punktów niwelacyjnych i linii profilowych wyznaczano w wysokościach bezwzględnych. Prace archeologiczne były prowadzone na podstawie decyzji Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w Warszawie i Siedlcach, a od 1999 r. Konserwatora Województwa Mazowieckiego¹.

Na terenie omawianych miejscowości, w okresie od lat 50. do początku lat 90. XX w. wykonano następujące badania archeologiczne:

1) w Mińsku Mazowieckim, przy założeniu pałacowym w końcu lat 60. wiercenia wykonał Krzysztof Janiszowski, a w 1980 r. prace wykopaliskowe na tym terenie przeprowadził Marek Mierosławski²;

¹ Sprawozdania z badań wykopaliskowych i nadzorów nad wykopami budowlanymi z Czerska i Góry Kalwarii z l. 1996–2000 znajdują się w archiwum Oddziału Archeologii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Województwa Mazowieckiego w Warszawie, a z Mińska Mazowieckiego w Delegaturze w Siedlcach WKZ.

² Informacje o badaniach udzieliła Pani mgr Agnieszka Martyniuk z Delegatury w Siedlcach WKZ.

2) w Górze Kalwarii, w 1991 r. nadzór wykopu budowlanego przy klasztorze Bernardynów przeprowadziła Barbara Piotrowska³;

3) w Czersku, cieszącym się największym zainteresowaniem archeologów, prace badawcze zostały zapoczątkowane w końcu lat 50. W latach 60.–80. przy współpracy Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie, w trakcie licznych sezonów wykopaliskowych przebadano wschodnią strefę skarpy czerskiej — tereny wzgórz: południowego (z grodem i zamkiem), środkowego (z kościołem parafialnym) i północnego (zw. „Księżą Górą” lub „Kościeliskiem”). Wykopy badawcze wykonano także na obszarze układu miejskiego — były to 3 odsłonięcia sondażowe w obrębie Rynku (w środkowej części parku, przy płd. pierzei i we wsch. bloku przyrynkowym w przejeździe do kościoła) oraz wykop na posesji ul. Warecka 6 (w zach. strefie pierwotnego układu Czerska); nadzorem archeologicznym objęto także odsłonięcia budowlane pod wodociąg, których trasa biegła w obrębie chodników Rynku, ul. Warszawskiej i ul. Wareckiej oraz w pasie ul. Wójtowskiej. Pracami wykopaliskowymi kierowali: Jadwiga Rauhutowa, Stanisław Suchodolski, Teresa Kiersnowska i Przemysław Urbańczyk. Głównymi celami badań archeologicznych było rozpoznanie przemian osadniczych w obrębie ośrodka czerskiego we wczesnym średniowieczu, od VII do XIV w. (określenie zmian lokalizacji grodu książęcego w poszczególnych wiekach, ustalenie zasięgów podgrodzi i osad, umiejscowienie cmentarzy i budowli kościelnych)⁴.

W latach 90. prace archeologiczne na terenie Czerska (w obrębie współczesnych granic administracyjnych) polegają na prowadzeniu nadzorów nad wykopami budowlanymi (odsłonięcia pod media i pod fundamenty budynków). Takie prace w 1993 r. przeprowadzili Maria Kulisiewicz-Kubiela i Marek Czarnecki, nadzorowano dwa odsłonięcia pod piwnice budynków na posesji pl. Tyśiąclecia 6 (teren przy krawędzi skarpy na działce usytuowanej w płd. bloku przyrynkowym)⁵.

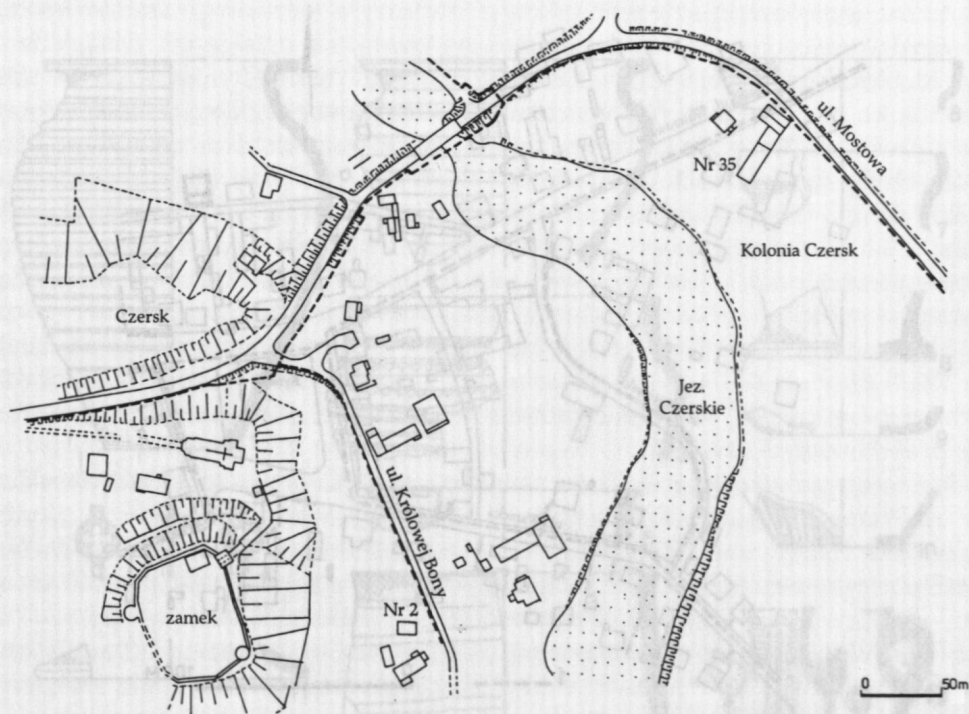
Czersk

Czersk położony jest na wysokiej skarpie wiślanej, w odległości 35 km na płd. od Warszawy. Wysoczyzna tworzy na obszarze miejscowości wysunięty ku wsch. cypel zakończony trzema wyniesieniami — wzgórzami. Cypel ten od płn., wsch. i płd. opada stromym stokiem ku dolinie Wisły; w dolinie, w pobliżu skarpy istnieje rynnowe Jezioro Czerskie i przepływa potok Cedron. W obrębie wysoczyzny występują liczne zabagnione obniżenia terenu.

³ Informacje o nadzorze udzieliła Pani mgr Barbara Piotrowska; notatka sprawozdawcza znajduje się w Dziale Archeologii WKZ w Warszawie.

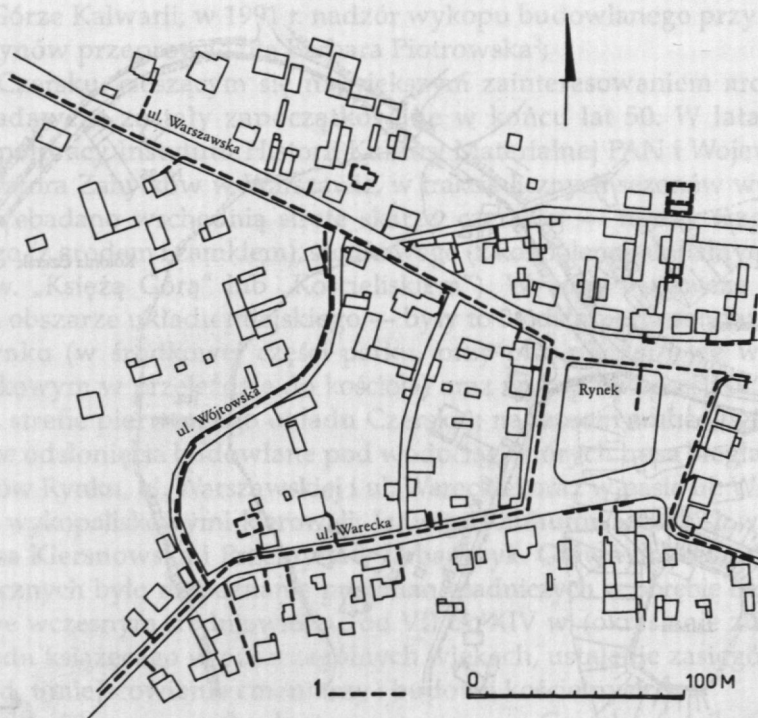
⁴ J. Rauhutowa, *Czersk we wczesnym średniowieczu, od VII do XII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976; T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986.

⁵ Sprawozdanie i dokumentacja w archiwum Działu Archeologii WKZ w Warszawie.

Ryc. 1. Czersk, gm. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie. Lokalizacja prac archeologicznych w latach 1996–1998

W poł. XIV w. Czersk zaczął być określany jako miasto (*Civitas*); prawa miejskie mógł otrzymać już ok. 1321 r.; w 1386 r. prawo w wersji chełmińskiej zostało potwierdzone przez księcia mazowieckiego Janusza I. Osadę miejską rozmierzono na terenie zajęтым przez wcześniejsze osadnictwo, które obejmowało strefę wysoczyzny, przylegającą do wzgórz czerskich (wzgórze płn. było własnością kościelną; na środkowym znajdowało się podgrodzie; na wzgórzu płd. istniał gród, na którym w 2. poł. XIV w. wybudowano murowany zamek). Północna granica miasta biegła wzdłuż krawędzi skarpy równoległe do ul. Świńskiej; na płd. miasto objęło teren niewielkiego plateau usytuowanego na płd. od Rynku i ul. Wareckiej, między ul. Podzamcze i ul. Wąską; od ul. Wąskiej do ul. Wójtowskiej płd. granica rozmierzenia biegła wzdłuż ul. Wareckiej (po osi obecnej ulicy przebiegała pierwotna krawędź skarpy). W zach. części, do miasta przynależał pas terenu wzdłuż ul. Wójtowskiej (obszar ten stanowił uposażenie wójtostwa). Jurysdykcją miejską objęte były grunty rolnicze oraz przedmieścia. Osady przedmiejskie były usytuowane przy ul. Wareckiej (na płd.–zach. od ul. Wójtowskiej, posesje 15, 17, 14, 16), ul. Warszawskiej (na płn.–zach. od ul. Wójtowskiej, posesje 9, 11, 13, 10, 12, 14; na tym terenie znajdował się kościółek i szpital św. Ducha) oraz w dolinie Wisły, między Jeziorem Czerskim a stokiem skarpy.

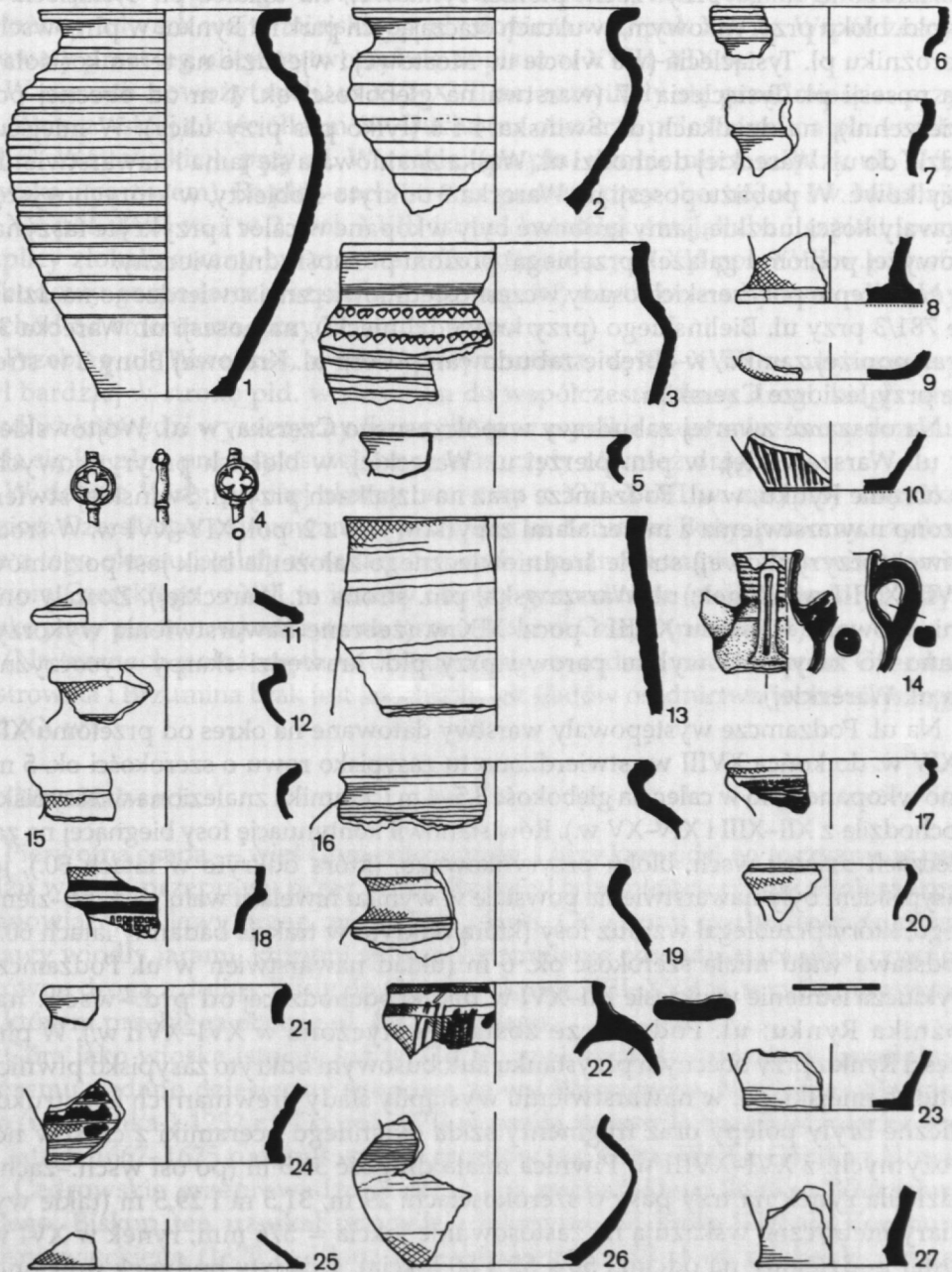
Ryc. 2. Czersk, gm. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie. Lokalizacja prac archeologicznych w latach 1996–1998 (1 – przebieg nadzorowanych wykopów)

Na zach. od ul. Wójtowskiej, współcześnie i w czasach historycznych istniała niekiedy terenowa (bagny) odwadniana parowami; w kierunku półn. ciągnęła się ona do wzgórza, na którym funkcjonuje obecny cmentarz; przy półn. krawędzi wysoczyzny niekiedy zwężała się do 50 m szerokości i tworzyła parów nacinający skarpę. Przy półn. stoku wysoczyzny, na południowy zachód od parowu istniała osada związana z funkcjonowaniem kościółka i szpitala św. Jakuba, przy którym funkcjonował cmentarz oraz zaplecze gospodarcze. Pas wzdłuż krawędzi niecki, już we wczesnym średniowieczu został objęty osadnictwem⁶.

Wyniki prac archeologicznych

Na obszarze szachownicowego układu miejskiego Czerska występują wczesnośredniowieczne nawarstwienia osadnicze. Najintensywniejsze osadnictwo występowało wzdłuż ul. Warszawskiej, między półn.–zach. narożnikiem Rynku a ul. Wąską (teren ten w układzie miejskim jest najwyżej usytuowany), odkryto

⁶ T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV w...*, rys. 20 na s. 130; T. Zagrodzki, *Czersk. Studium historyczno-konserwatorskie*, Warszawa 1982, mps w archiwum Działu Archeologii WKZ w Warszawie; szczególnie plansze z rozmierzeniem miasta.

Ryc. 3. Czersk, gm. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie Ceramika z okresu od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych (1-3, 5-27). Okucie metalowe z wczesnego średniowiecza (4)

tu liczne jamy oraz poziom użytkowy. Warstwy z wczesnego średniowiecza stwierdzono także przy: zach. pierzei rynkowej, na działce pl. Tysiąclecia 7 w pld. bloku przyrynkowym; w ulicach otaczających park na Rynku; w pln.-wsch. narożniku pl. Tysiąclecia (we wlocie ul. Mostowej i wjeździe na teren kościoła); na posesji pl. Tysiąclecia 17 (warstwa na głębokości ok. 1 m od obecnej powierzchni), na działkach ul. Świńska 4 i 6 (tylko pas przy ulicy). W miejscu, gdzie do ul. Wareckiej dochodzi ul. Wąska znajdowała się jama i nawarstwienia użytkowe. W pobliżu posesji ul. Warecka 9 odkryto 4 obiekty, w których występowały kości ludzkie; jamy grobowe były wkopane w calec i przykryte faszyną, powyżej poziomu gałązek przebiegał poziom późnośredniowieczny.

Na terenie pół czerskich osady wczesnośredniowiecznej stwierdzono na działce 781/3 przy ul. Bielińskiego (przy krawędzi niecki), na posesji ul. Warecka 37 oraz poniżej zamku, w obrębie zabudowań posesji ul. Królowej Bony 2 w strefie przy Jeziorze Czerskim.

Na obszarze zwartej zabudowy współczesnego Czerska, w ul. Wójtowskiej, w ul. Warszawskiej, w pln. pierzei ul. Wareckiej, w blokach przyrynkowych, w obrębie Rynku, w ul. Podzamcze oraz na działkach przy ul. Świńskiej stwierdzono nawarstwienia z materiałami zabytkowymi z 2. poł. XIV–XVI w. W środkowej (przyrynkowej) strefie średniowiecznego założenia brak jest poziomów XVII–XVIII w. (Rynek; ul. Warszawska; pln. strona ul. Wareckiej). Zostały one zniwelowane w końcu XVIII i pocz. XIX w. (zebrane nawarstwienia wykorzystano do zasypania wylotu parowu przy pld. krawędzi skarpy wysoczyzny na ul. Wareckiej).

Na ul. Podzamcze występowały warstwy datowane na okres od przełomu XIII i XIV w. do końca XVIII w.; stwierdzono tu zasypisko rowu o szerokości ok. 5 m; dno wkopane było w calec na głębokość 3,5–4 m (ceramika znaleziona w zasypisku pochodziła z XII–XIII i XIV–XV w.). Rów stanowił kontynuację fosy biegnącej na zapleczach działek wsch. bloku przyrynkowego, (którą odkryto w latach 60.), jej zasypiskiem były nawarstwienia powstałe w wyniku niwelacji wału gliniano-ziemnego, który przebiegał wzdłuż fosy (którą odkryto w trakcie badań w latach 60.); podstawa wału miała szerokość ok. 6 m (układ nawarstwień w ul. Podzamcze wyklucza istnienie w okresie XII–XVI w. uliczki odchodzącej od pld.-wsch. narożnika Rynku; ul. Podzamcze została wytyczona w XVI–XVII w.). W pln. części Rynku przy obecnym przystanku autobusowym odkryto zasypisko piwnicy ratusza miejskiego; w nawarstwieniu wystąpiły ślady drewnianych konstrukcji i liczne bryły polepy oraz fragmenty szkła okiennego i ceramiki z czasów nowożytnych, z XVI–XVIII w. Piwnica miała długość 31,5 m (po osi wsch.–zach.) i dzieliła rynek na trzy pasy o szerokościach: 29 m, 31,5 m i 29,5 m (takie wymiary metryczne wskazują na zastosowanie łokcia = 576 mm; rynek w XVI w. został podzielony na odcinki 50 x 55 x 50 łokcia). Odkryty budynek funkcjonował w okresie XVI–XVIII w. i w końcu XVIII i pocz. XIX w.; ostatecznie ratusz miejski został rozebrany w 1819 r.

Z nawarstwień ul. Wójtowskiej uzyskano materiały zabytkowe z XV–XVIII w.

Brak wczesnośredniowiecznych zabytków i warstw wyklucza istnienie na tym terenie placu targowego o wczesnośredniowiecznej metryce; mógł tu zostać założony folwark wójta miejskiego, ale dopiero w 2. poł. XIV w. Współczesny, esowaty przebieg ulicy wytworzył się dopiero w XVIII–XIX w.

W czasach nowożytnych, w XVI–XVII w., rozwinęły się przedmieścia: przy ul. Warszawskiej z kościółkiem św. Ducha (na obszarze położonym na płn.–zach. od ul. Wójtowskiej), przy ul. Wareckiej (po płn. stronie ulicy, między ul. Wójtowską a parowem). Po pld.–zach. stronie parowu przy obecnej ul. św. Mikołaja w XV–poł. XVII w. i w 2. poł. XVIII istniał kościółek św. Jakuba i szpital; przy kaplicy zlokalizowany był cmentarz (funkcjonujący w XV–poł. XVII w.); strefa zabudowy gospodarczej szpitala (i sam szpital) usytuowana była na północny zachód od cmentarza, przy krawędzi parowu.

Przebieg ul. Wareckiej, wychodzącej z miasta, w XV–XVIII w. usytuowany był bardziej w stronę pld. w stosunku do współczesnej trasy drogi; biegła ona wzdłuż krawędzi wysoczyzny (krawędź ta w wyniku osuwania skarpy przesunęła się ku płn.; procesy osuwiskowe zniszczyły również drogę).

W dolinie Wisły poniżej skarpy, warstwy z XVI–XVIII w. zasypały zatoczkę Jeziora Czerskiego, usytuowaną w pld. części ul. Królowej Bony; poziomy użytkowe z tego okresu istniały w sadach leżących u podnóża zamku. Po wsch. stronie Jeziora Czerskiego w XVI w. istniały obiekty gospodarcze (stajnie, stodoły); zasypisko jamy piwnicznej odkryto na terenie Kolonii Czersk (posesja 16).

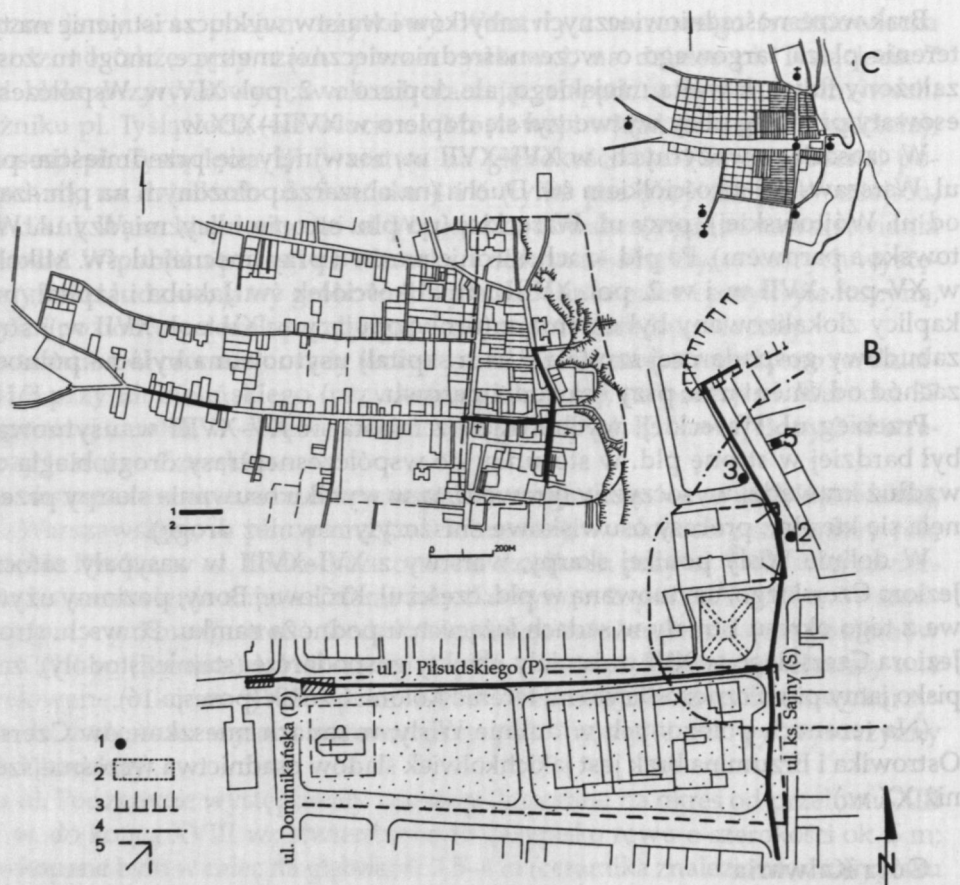
(Na terenach położonych w dolinie Wisły, w sadach mieszkańców Czerska, Ostrowika i Brzumina brak jest jakichkolwiek śladów osadnictwa wcześniejszego niż XX w.)

Góra Kalwaria

Pierwotna osada — wieś Góra położona była przy krawędzi wysoczyzny, w pobliżu ważnej przeprawy przez Wisłę. Rzeka w tym miejscu płynie obok skarpy stanowiącej jej lewy brzeg, prawy jest płaski. Od strony osady drogi do przeprawy wiodły jarami, którymi spływały strumienie odwadniające wysoczyznę. Główna droga z doliny Wisły do Góry, w okresie XIII–XVII w. wiodła parowem, w którym przebiega obecna ul. św. Antoniego.

Góra jako wioska istniała już w XIII w.; znajdował się tu kościół parafialny, któremu nadano dziesięciny snopowe ze wsi Warszewice, Nieciecza i Mniszewo (wzmianka z 1252 r.). Do poł. XVII w. osada stanowiła własność szlachecką. W latach 1667–1675 nastąpił wykup gruntów wsi Góra, Wólka Górska i Nowiny Cedrowskie przeprowadzony przez bpa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego. Biskup ten uzyskał przywileje lokacyjne od króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1670 r.) i Jana III Sobieskiego (1680 r.) na założenie miasta, które zostało nazwane Nową Jerozolimą (nazwa ta nie przyjęła się i już w końcu XVII w. miasteczko określano jako Góra Kalwaria).

Osiami kompozycji miejskiej były dwie przecinające się ulice, tworzące zarys krzyża łańciskiego (na końcach osi znajdowały się zespoły kościelno-klasztor-

Ryc. 4. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie. A. Lokalizacja prac archeologicznych na terenie miasta: 1) przebieg nadzorowanych wykopów; 2) granica ochrony strefy konserwatorskiej. B. Wyniki badań w rejonie ulic: ks. Zygmunta Sajny, Józefa Piłsudskiego i Dominikańskiej: 1) obiekty wczesnośredniowieczne; 2) teren niwelowany w 2. połowie XVII w.; 3) pierwotny zasięg jaru; 4) hipotetyczny zasięg średniowiecznej Góry (XIII–XV w.); 5) zasięg posesji z 2. połowy XVII–XIX w. C. Rekonstrukcja planu Góry Kalwarii z 2. połowy XVII–XVIII w. na podstawie Z. Bania, *Święte Miary Jerozolimskie...*, rys. 41, s. 120

ne); ulice te wraz z drogami i kaplicami tworzyły układ procesyjny. W miejscu skrzyżowania arterii usytuowano Ratusz Piłata (obecnie kościół pw. Podwyższenia Krzyża Św.).

Dłuższą oś założenia (wsch.–zach.) wyznaczała ul. Kalwaryjska, biegnąca od pierwotnego kościoła parafialnego pw. Krzyża Św. (współcześnie teren cmentarza), w części wsch. rozszerzała się w wydłużony czworoboczny rynek zakończony kościołem i klasztorem Bernardynów (obecnie kościół parafialny i klasztor Marianów). Oś północ–południe stanowiła ul. Pijarska zamknięta od póln. klasztorem Pijarów oraz ul. Dominikańska zakończona od pld. kościołem i klaszto-

rem Dominikanów (w pld.–wsch. części założenia istniał zespół klasztoru Dominikanek — obecny teren osiedla i jednostki wojskowej). W 1796 r. po sekularyzacji majątków kościelnych Góra Kalwaria stała się własnością rządową. W 2. ćw. XIX w. nastąpiła regulacja sieci ulicznej (zwięźenie ul. Kalwaryjskiej, Dominikańskiej, Pijarskiej), wsch. część Rynku zabudowywano już od końca XVIII w. (w latach 1829–1834 wzniesiono klasycystyczny ratusz, a w 1836 r. kramy). Większość kamienic mieszkalnych została wzniesiona w XIX–XX w.⁷

Wyniki prac archeologicznych

W ul. ks. Zygmunta Sajny, od skrzyżowania z ul. Józefa Piłsudskiego do posesji straży pożarnej na głębokości 1,3 m występuje calej, nad którym przebiega poziom pierwotnego humusu o grubości ok. 20–25 cm. W tym poziomie znaleziono ceramikę z XII–XIII w. i XIV–XV w. (pierwotna próchnica od strony płu. zanika w obrębie placu Z. Sajny przy posesjach 10–12; a od strony pld. na wysokości ul. 3 Maja). Powyżej humusu stwierdzono warstwę beżowego piasku o miąższości 10–15 cm, która powstała w wyniku bielicowania gleby i procesów eolicznych (nawiewanie piasku na wcześniej użytkowany poziom terenu; beżowo-biały piasek wystąpił na całym obszarze Góry Kalwarii). Nawarstwienie eoliczne wytworzyło się w XVI–XVII w. Nad piaskami odłożone zostały warstwy użytkowo-niwelacyjne (w tym liczne gruzowiska) z 2. poł. XVII–XX w.; grubość tych nawarstwień dochodzi do 90 cm. W pierwotną próchnicę i w calej były wkopane obiekty wczesnośredniowieczne — 2 paleniska (ul. ks. Z. Sajny) i piwniczka z drewnianą konstrukcją (obiekt we wjeździe na posesję nr 10). Poziom użytkowy odkryty w nadzorowanych wykopach i obiekty wczesnośredniowieczne ukazują zasięg zabudowy Góry w XII–XVII w. Osada ta usytuowana była wokół placu (obecny pl. J. Piłsudskiego), na obszarze zawartym między skrzyżowaniem ulic Sajny i Piłsudskiego a ogromnym jarem obejmującym środkową część trójkątnego placu ks. Z. Sajny i posesję straży pożarnej (po lini płu.–pld.) oraz między krawędzią skarpy wysoczyzny a granicą posesji ul. J. Piłsudskiego 25. W nadzorowanych odsłonięciach położonych w płu. strefie placu ks. Z. Sajny występowały jedynie warstwy z XIX–XX w. (plac o kształcie wydłużonego trójkąta, którego genezę upatrywano we wczesnym średniowieczu, uzyskał swój obecny kształt w XIX w.).

W wykopach pod media miejskie, przebiegających w ul. J. Piłsudskiego, 3 Maja, Dominikańskiej i na posesjach przylegających do tych ulic stwierdzono warstwy niwelacyjno-użytkowe z 2. poł. XVII–XX w. We wsch. strefie Rynku (ul. Piłsudskiego, ks. Z. Sajny, 3 Maja) bezpośrednio na calcowym piasku (brak pierwotnego humusu i warstwy eolicznej) wystąpiły nawarstwienia z ceramiką z 2. poł. XVII–XVIII w. Obszar zniwelowany, z którego usunięto pierwotne warstwy, położony jest między kościołem Bernardynów kościołem Podwyższenia

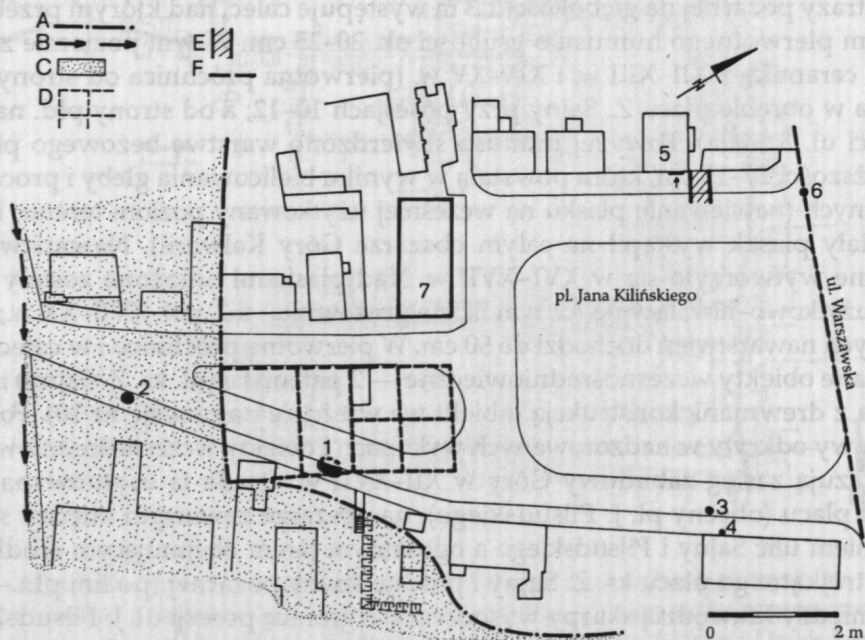
⁷ Z. Bania, *Święte Miary Jerozolimskie. Grób Pański–Anastasis–Kalwaria*, Warszawa 1997, s. 110–117, ryc. 41 na s. 120.

Krzyża Św. i między ulicami J. Piłsudskiego i 3 Maja. Zebrana ziemia została wykorzystana do podwyższenia terenów przykościelnych.

W ul. Kalwaryjskiej, w pobliżu współczesnego cmentarza, stwierdzono warstwy calcowe i użytkowe z XX w. Odsłonięte w wykopach pozostałości po słupach i parkanach, wskazują na regulację szerokości i przebiegu ulicy.

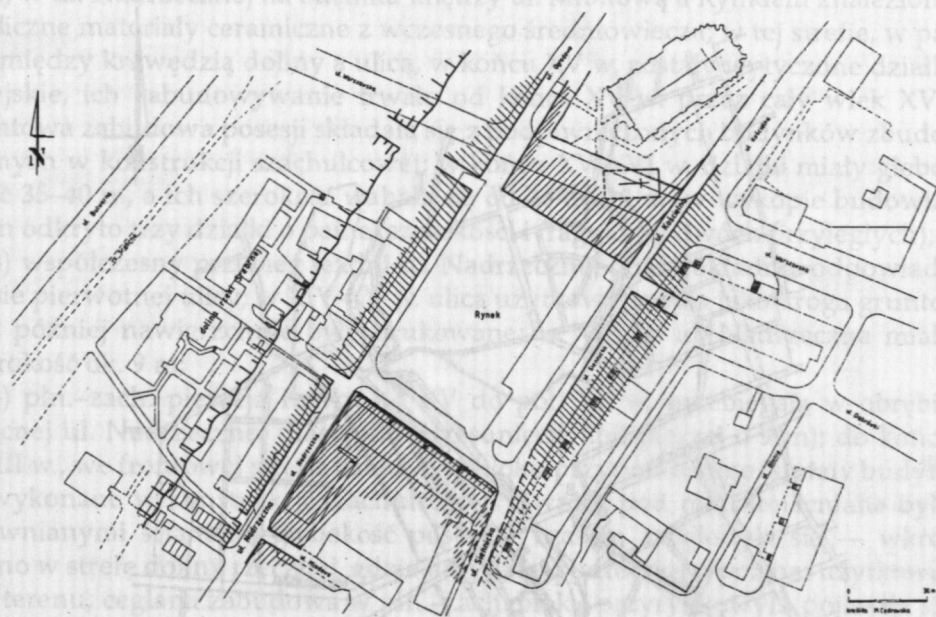
Mińsk Mazowiecki

Mińsk Mazowiecki położony jest nad Srebrną, w odległości ok. 40 km od Warszawy. We wczesnym średniowieczu istniała tu, na prawym brzegu rzeki osada targowa. Lokacja miasta na prawie chełmińskim nastąpiła w 1421 r.;

Ryc. 5. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie. Sandomierz — rekonstrukcja procesów osadniczych: A) Płd.-zach. granica pierwotnego rozmiernia w poł. XVI w.; B) Przebieg ciek wodnego; płd.-zach. granica miasta w XVIII-XIX w.; C) Teren podniesiony w wyniku niwelacji piaskowej w XVIII w.; D) Hipotetyczne zarysy działek miejskich.; E) Rów w obrębie cala zasypany warstwą ceramiki z XVI-XVII w.; F) Granica traktu Brzeskiego rozmiernego na początku XIX w. 1) obiekt z XVI-XVII w.; 2) obiekt z ceramiką z XVI-XVIII w.; 3) jama postłupowa z 1. połowy XVII w.; 4) miejsce znalezienia importów ceramicznych z 1. połowy XVII w.; 5) fundament z cegieł z XVI-XVII w.; 6) słup drewniany — element geodezyjnego rozmieszczenia z początku XIX w.; 7) budynek z połowy XIX w.

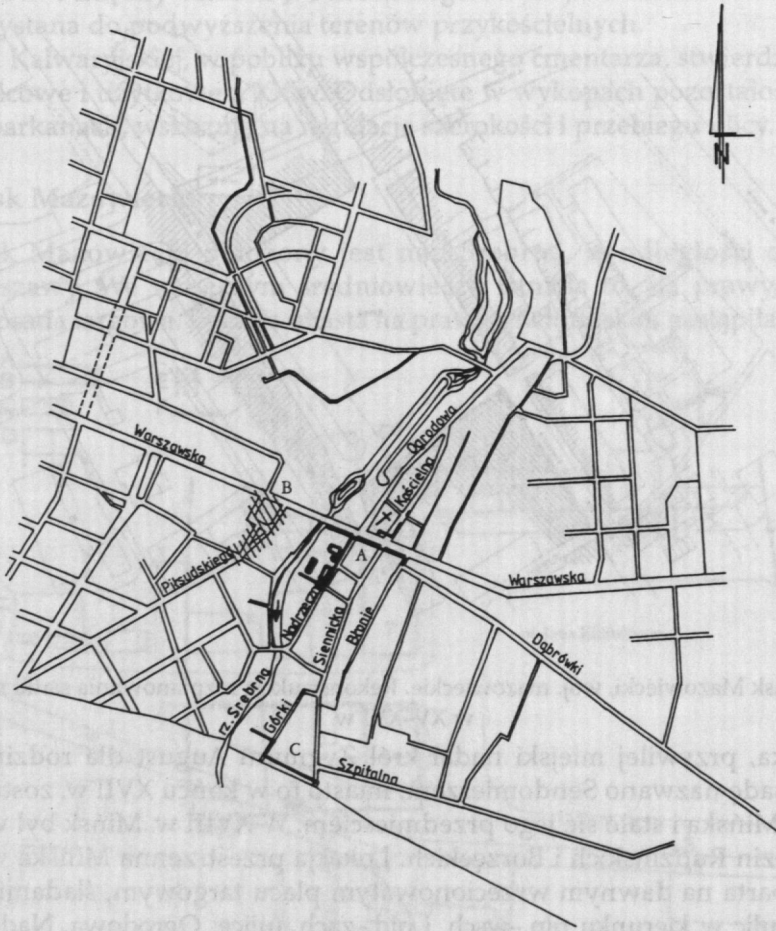
przywilej lokacyjny wydał książę mazowiecki Janusz I dla Jana z Gościńc, który był protoplastą rodziny Mińskich, właścicieli miasta i okolicznych terenów do XVII w. Pierwotne nadanie zostało potwierdzone w 1468 r. W poł. XVI w. (1549 r.) na zach. brzegu Srebrnej ulokowane zostało miasto konkurencyjne

Ryc. 6. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie. Rekonstrukcja rozplanowania siatki miejskiej w XV-XVI w.

dla Mińska, przywilej miejski nadał król Zygmunt August dla rodziny Wolskich, a osadę nazwano Sandomierzem; miasto to w końcu XVII w. zostało włączone do Mińska i stało się jego przedmieściem. W XVIII w. Mińsk był w posiadaniu rodzin Rudzińskich i Borzęckich. Lokacja przestrzenna Mińska w XV w. została oparta na dawnym wrzecionowatym placu targowym, śladami tego są przebiegi ulic w kierunku płn.-wsch. i płd.-zach. (ulice: Ogrodowa, Nadrzeczna, Kościelna, Siennicka). Ośrodkiem rozplanowania średniowiecznego miasta był rynek (wytyczony w płd.-wsch. części wcześniejszego placu targowego) z czterema ulicami wychodzącymi z narożników; początkowo miał kształt kwadratu. W płd. części Mińska znajduje się mały prostokątny plac rynkowy z uliczkami wychodzącymi z narożników, przylegający do ul. Siennickiej. Jest to plac Górki, który pełnił funkcje pomocnicze w stosunku do rynku głównego. Centrum rozplanowania Sandomierza stanowił prostokątny rynek (obecnie plac Jana Kilińskiego) przy skrzyżowaniu pierwotnej drogi warszawskiej i drogi z Karczewia (obecnie ul. Piłsudskiego). Siedziba szlacheckich właścicieli miasta znajdowała się na terenach parku usytuowanego po zach. stronie rzeki Srebrnej, na osi pierwotnej drogi warszawskiej (obecny pałac wzniesiony został w pocz. XVII w. przez rodzinę Mińskich)⁸.

⁸ T. Lalik, *Mińsk Mazowiecki w Polsce przedrozbiorowej XV-XVIII w.*, [w:] *Dzieje Mińska Mazowieckiego 1421-1971*, Warszawa 1976, s. 13-110; M. Benko, *Rozwój przestrzenny Mińska Mazowieckiego*, [w:] *ibidem*, s. 257-270.

Ryc. 7. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie. Lokalizacja prac archeologicznych w latach 1997–2000. A) lokacyjny Mińsk; B) Sandomierz; C) Rynek Górki

Wyniki prac archeologicznych

Na terenie historycznego Mińska, w pobliżu Rynku, nadzorowano wykopy budowlane pod budynki osiedla mieszkaniowego (obecne budynki, ul. Nadrzeczna 4, 8, 12) oraz odślonięcia liniowe pod sieć kanalizacyjną i wodociągową w ul. Nadrzecznej, Warszawskiej, Kościelnej i Błonie. Uzyskano następujące wyniki:

1) strefa zalewowa Srebrnej (pierwotna dolina) rozciągała się w kierunku płn.–wsch. znacznie szerzej aż do linii oddalonej od współczesnej ul. Nadrzecznej o ok. 50 m; dolinka rzeczna została zasypiana w XIX–XX w., a te tereny przeznaczone pod sady i ogrody;

2) w ul. Nadrzecznej na odcinku między ul. Miodową a Rynkiem znaleziono nieliczne materiały ceramiczne z wczesnego średniowiecza; w tej strefie, w pasie między krawędzią doliny a ulicą, w końcu XV w. zostały wytyczone działki miejskie, ich zabudowywanie trwało od końca XV w. przez cały wiek XVI; frontowa zabudowa posesji składała się z podpiwniczonych budynków zbudowanych w konstrukcji szachulcowej; w końcu XV–XVI w. działki miały głębokość 35–40 m, a ich szerokość wahała się od 16 do 18 m (w wykopie budowlanym odkryto trzy działki o pełnej szerokości i fragmenty dwóch przyległych);

3) współczesny przebieg jezdni ul. Nadrzecznej dość dokładnie odpowiada trasie pierwotnej ulicy; w XIV–XV w. ulica użytkowana była jako droga gruntowa, później nawierzchnie były brukowane; w XVI w. ul. Nadrzeczna miała szerokość ok. 9 m;

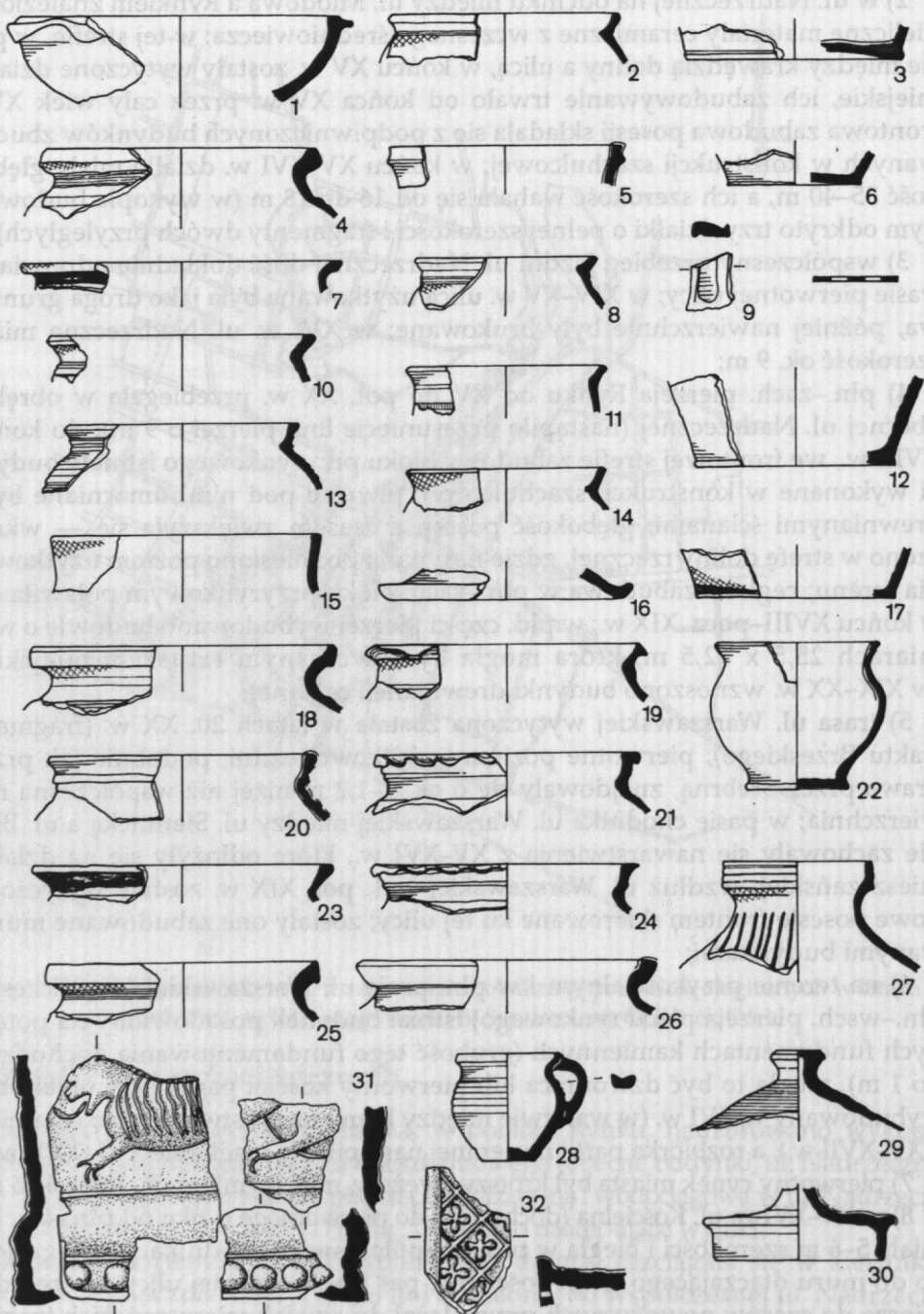
4) płn.–zach. pierzeja Rynku od XV do poł. XX w. przebiegała w obrębie obecnej ul. Nadrzecznej (nastąpiło przesunięcie linii pierzei o 9 m); do końca XVIII w., we frontowej strefie zabudowy bloku przyrynkowego istniały budynki wykonane w konstrukcji szachulcowej; piwnice pod nimi umacniane były drewnianymi ścianami; głębokość posesji z czasem zwiększyła się — wkroczo w strefę doliny rzecznej, gdzie nasypami podniesiono poziom użytkowania terenu; ceglana zabudowa w płn.–zach. bloku przyrynkowym pojawiła się w końcu XVIII–pocz. XIX w.; w płd. części pierzei wybudowano budowlę o wymiarach 25,5 x 12,5 m, która mogła być ówczesnym ratuszem miejskim (w XIX–XX w. wznoszono budynki drewniane i ceglane);

5) trasa ul. Warszawskiej wytyczona została w latach 20. XX w. (fragment traktu Brzeskiego); pierwotne poziomy użytkowe jezdni, podobnie jak przeprawa przez Srebrną, znajdowały się o ok. 1–1,2 m niżej niż współczesna nawierzchnia; w pasie chodnika ul. Warszawskiej między ul. Siennicką a ul. Błonie zachowały się nawarstwienia z XV–XVI w., które odłożyły się na działce mieszczańskiej; wzdłuż ul. Warszawskiej w 1. poł. XIX w. zostały wytyczone nowe posesje frontem skierowane ku tej ulicy; zostały one zabudowane muraowanymi budynkami;

6) na terenie przykościelnym i w płn. pasie ul. Warszawskiej (współczesna płn.–wsch. pierzeja placu rynkowego) istniał budynek posadowiony na potężnych fundamentach kamiennych (grubość tego fundamentowania dochodziła do 1 m), mogła to być dzwonnica lub pierwotny kościół parafialny; obiekt był wybudowany w XVI w. (w warstwie między kamieniami stwierdzono ceramikę z XV–XVII w.), a rozbiórka partii naziemnej nastąpiła na przełomie XVI–XVII w.;

7) pierwotny rynek miasta był krótszy i węższy, miał wymiary ok. 100 x 67,5 m;

8) w XV–XVI w. ul. Kościelna (dochodziła do pierwotnego rynku od płn.–wsch.) miała 5–6 m szerokości i biegła w pasie współczesnego chodnika, przylegającego do muru otaczającego teren kościelny; pas jezdni obecnej ulicy od średniowiecza do czasów nowożytnych przynależał do działek mieszczańskich (poziomy użytkowe, piwniczki, jamy śmietniskowe; niektóre obiekty miały szalowane belkami ściany);

Ryc. 8. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie. Ceramika z XV-XVIII w. (1-17). Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie. Ceramika naczyniowa z XV-XVII w. (18-30) i fragmenty płytek kafli z XVI-XVIII w. (31-32)

W wykopie pod kanalizację, poprowadzonym w dolinie Srebrnej i w ul. Górki (dochodzącej od pld.–zach. do Rynku Górki) stwierdzono nawarstwienia kulturowe z fragmentami naczyń ceramicznych z XV–XVIII w.; przykrawędny pas doliny Srebrnej o szerokości 30 m był wykorzystywany gospodarczo jako sady i pastwiska; w XV w. istniała tu drewniana studnia (woda w studni napływała z poziomów wodonośnych usytuowanych poza doliną rzeczną); nadzorowany odcinek ul. Górki wytyczono prawdopodobnie w XIX w. (jako przedłużenie ulicy odchodzącej od Rynku).

W czasie nadzorów nad wykopami pod kanalizację, kable elektryczne i związanymi z wymianą nawierzchni, na terenie pl. J. Kilińskiego i w ul. J. Piłsudskiego (jest to obszar konkurencyjnego dla Mińska Sandomierza, położony po płn.–zach. stronie rzeki Srebrnej) uzyskano następujące wyniki:

1) obszar rynku miejskiego usytuowano na terenie nadzalewowym, przy krawędzi doliny Srebrnej; przez ten teren spływały cieki wodne odwadniające wysoczyznę;

2) płn.–zach. pierzeję rynkową poprowadzono po skarpie wysoczyzny; pld.–wsch. pierzeja zajęła strefę terasy nadzalewowej przy krawędzi stoku, zaplecza działek zostały podwyższone przez niwelacje stabilizacyjne;

3) we wsch. narożniku rynku istniała droga prowadząca ku przeprawie na Srebrnej (niecka terenowa);

4) w 2. poł. XVI w., na pld. od pl. J. Kilińskiego istniał jedynie 1 blok zabudowy; pas terenu sięgający do uliczki (ciągu pieszego) został włączony do miasta w XVIII w.; wykonana została niwelacja piaskowa o grubości ok. 1 m;

5) najwcześniejszymi materiałami ceramicznymi były zabytki znalezione w warstwach nasypowych w ul. J. Piłsudskiego, w okolicy kina i ciągu pieszego (koniec XV–XVI w.); ceramika ta występuje wspólnie z materiałami XVII–XVIII-wiecznymi;

6) wyraźny poziom użytkowy tworzą nawarstwienia z ceramiką XVI–XVII w. (leżące nad calcem i pierwotnym humusem) w odsłonięciach w pl. J. Kilińskiego;

7) znacznie słabiej zaznacza się osadnictwo z 2. poł. XVII i XVIII w.; (w warstwach użytkowych ciągów komunikacyjnych występują nieliczne materiały ceramiczne, znacznie rozkruszone, związane z wysypywaniem śmieci, destrukcjami zabudowy i wykonywaniem utwardzeń nawierzchni); widoczne zubożenie materiałów zabytkowych sugeruje zmianę funkcji ośrodka; z miasteczka rzemieślniczo-handlowego Sendonierz stał się przedmieściem Mińska o rolniczym charakterze;

8) w płn.–wsch. pierzei rynkowej, w pocz. XIX w. wytyczono trasę traktu Brzeskiego (pozostałościami tyczenia są wkopane słupy na linii krawężnika jezdni ul. Warszawskiej)⁹.

⁹ Podrozdziały z wynikami prac archeologicznych zostały napisane na podstawie sprawozdań konserwatorskich autora artykułu, które znajdują się w archiwach Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie i w Siedlcach.